

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ДОХІДНОСТІ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

Представлено еволюцію теорій, які досліджували умови існування монополій. Розкрито методи регулювання дохідності природних монополій, а також з'ясовано основні вимоги щодо оптимізації прибутків та забезпечення суспільного добробуту.

Ключові слова: природна монополія, прибутковість, ціна, теорія добробуту, регуляторна політика, муніципальна власність, субсидіювання.

Assist. N.M. Galaziuk – Lutsk State Technical University

The theoretical aspects of the natural monopolies profitability regulation

In this article the evolution of the theories, which studied the conditions of the monopolies existence is presented. The methods of the natural monopolies profitability regulation are described, and also the main demands concerning the optimization of the profits and maintenance of the social prosperity are found out.

Keywords: natural monopoly, profitability, price, theory of welfare, regulator policy, municipal ownness, subsidizing.

Вступ. Оцінка результатів діяльності природних монополій є проблематикою багатьох економічних досліджень. Дослідження економістів різних шкіл стосовно ефективності монополістичних утворень у ринковому середовищі, рівня їх прибутковості пронизує багатовекторні результати досліджень, вплітаючись у контекст теоретичних засад макроекономічного характеру.

Світова економічна думка під подоланням державного монополізму розуміє будь-які дії, спрямовані на посилення процесів саморегулювання в економіці. Тому роздержавлення – це не тільки поява нового власника, а й стимулювання недержавного сектора, поширення на державні підприємства принципів управління, що існують у сфері бізнесу.

Зміна державної монополії на монополію у формі комерційних підприємств надзвичайно складний процес комплексного перетворення всієї сукупності відносин у сфері економіки суспільних благ. Його цілі і зміст полягають, з одного боку, у вивільненні економічних і фінансових відносин від державного впливу, а з іншого – у створенні внутрішніх джерел і стимулів економічного зростання суб'єкта монопольного ринку, забезпечення на цьому підґрунті ефективного розвитку недержавних форм господарювання, що неодмінно спричинює підвищення вартості послуг. З метою удосконалення механізмів державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій розробляють нормативно-правовий акт щодо розподілу повноважень з регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у сфері централізованого водопостачання та водовідведення і на суміжних ринках виробництва теплової енергії і міськелектротранспорту, що має за мету підвищення ефективності управління підприємствами, які надають послуги з водопостачання, водовідведення, теплопостачання та перевезення пасажирів міськелектротранспортом.

З урахуванням суті, що природна монополія виникає внаслідок технологічних особливостей виробництва, його матеріально-технічної бази, особливу увагу, на наш погляд, необхідно також звертати на поступ прогресу.

Ринки у сучасній економіці є динамічними, тому з розвитком науково-технічного прогресу, зміною ринкових умов, умови для існування природної монополії можуть зникати.

З одного боку, причина існування природної монополії є законодавчою, оскільки держава унеможлиблює конкуренцію у певних сферах господарської діяльності. Однак, з іншого боку, законодавче надання виняткових прав та віднесення господарської діяльності до природної монополії стосується тільки тих її видів, в яких спостерігається економічна ефективність концентрації виробництва.

Об'єкт та методи дослідження. Проблематика конкуренції суб'єктів діяльності на монопольних ринках досліджувалась у різних варіантах. Наприкінці XVIII ст. А. Сміт у термінах класичної теорії створив всеохопну картину досконалої конкуренції того часу. Знамените смітовське правило "невидимої руки" спрямоване на користь механізмів саморегулювання. Проблема монополії знайшла відображення в "Дослідженні про природу і причини багатства народів" тільки в її протиставленні вільної конкуренції як утворення, інородне сутності ринковій системі. Аналізуючи це явище з точки зору задоволення попиту, А. Сміт підкреслював найістотніші властивості монополії, які "підтримуючи постійну недостатність продуктів на ринку і ніколи не задовольняючи дійсний попит, продають свої товари за монопольною ціною".

Сформована А. Смітом концепція досконалої конкурентної рівноваги і "максимального задоволення потреб" отримала якісний розвиток, згодом у теорії добробуту (В. Паретто, Л. Вальрас). Теорії добробуту вдалося, певною мірою, пересилити критику опонентів концепції конкурентної рівноваги, які висували аргументацію на недосконалість ринкового механізму.

У рамках загальноприйнятої наприкінці XIX ст. маршалової точки зору, теорія конкуренції, доповнена теорією монополії, завершила "набір інструментів" для аналізу структури ринку. Монополії відводиться роль повного антипода конкуренції, що стримує об'єктивний намір економічної системи до максимізації суспільного добробуту. На таких позиціях у період початку трансформації вітчизняної економіки, а по-суті і донині, перебуває переважна більшість українських економістів.

У контексті своїх основних постулатів теорія добробуту, як і вся неокласична теорія, виносить за рамки загального правила такі специфічні явища економічного життя, як природна монополія і суспільні блага. Згідно з А. Маршаллом, дотування виробництва у галузях природних монополій еквівалентне перерозподілу частини покупної спроможності з інших галузей. Тому, оцінюючи економічний ефект від функціонування природної монополії, необхідно зіставляти його з сукупними втратами суспільної вигоди, пов'язаної зі скороченням задоволення купівельного попиту на продукцію інших галузей.

У 20-30-х рр. у межах неокласичної теорії формується напрям, який ревізує класичну ринкову концепцію. Він ґрунтується на розумінні того, що умови реалізації механізмів саморегулювання за допомогою цінової конкуренції вже відійшли в минуле, а конкурентна боротьба за умов монополізації ринків набула нових характеристик: саме собою домінуюче положення не вважається правопорушенням. Неприпустиме зловживання ним [4, с. 86].

Спираючись на методологію неокласичної школи, американський економіст Е. Чемберлін у праці "Теорія монополістичної конкуренції: реорієнтація теорії вартості" і англійський економіст Дж. Робінсон у праці "Економічна теорія недосконалої конкуренції" переглянули теоретичне уявлення про механізм функціонування ринку і обґрунтували можливість досягнення економічної рівноваги за умов монополії. Було обґрунтовано ідею, що монополні переваги, а саме – здатність монополій акумулювати значні інвестиційні ресурси, їхні можливості запровадження в галузі науково-технічних досягнень, сприяють розширенню інвестиційного потенціалу суспільства. Теорією Чемберліна і Робінсон повністю зорієнтовано на доведення того, що виникнення монополії не скасовує істотних принципів організації ринкової економіки, а тільки видозмінює їх. Знаний економіст П. Самуельсон концепцію монополістичної конкуренції назвав революцією в економічній теорії: "Положення теорії монополістичної конкуренції розмиває кордони, прокреслені раннім маржиналізмом між монополією і конкуренцією, підриваючи таким чином основи теорії добробуту, але при цьому не виходять за рамки основних концепцій неокласиків" [7].

З найвідоміших теорій, в яких монополії розглядають як рушійну силу суспільного розвитку, можна назвати теорію ефективної конкуренції одного з найвизначніших економістів-теоретиків Йозефа А. Шумпетера. Рушієм позитивного розвитку економіки він визнав монополію, що створює можливість акумулювати величезні обсяги коштів для майбутніх інвестицій та інноваційних програм.

Дослідження природи транснаціонального руху капіталу дало змогу Е. Чемберліну, Й. Шумпетеру та Дж. Робінсон пояснити поведінку фірм – інвесторів та відхилення у закономірностях міжнародної міграції капіталів. Вони започаткували засади трьох теорій: монополістичних переваг, теорії інтернаціоналізації та еклектичної теорії. Усі ці теорії було сформульовано у період утворення великих монополістичних об'єднань, транснаціональних корпорацій.

У спеціальній методологічній літературі сьогодні дедалі частіше звучить думка про те, що дія механізму світової "невидимої руки" на саму економічну науку не розповсюджується: "Тому увага вчених-економістів має концентруватися не стільки на аналізі об'єктивності категорії природної монополії, скільки на виявленні критеріїв віднесення певних видів господарської діяльності у тих чи інших місцях території до природної монополії, а також на обґрунтуванні параметрів державного регулювання їх функціонування" [11, с. 39].

Державне регулювання економіки та антимонопольні заходи належать до найважливіших сфер економічної політики. Складність і суперечливість, іманентно притаманні явищу природної монополії, об'єктивно зумовлюють необхідність формування механізму державного регулювання та ефективного контролю її суб'єктів, розробки дійових заходів захисту споживачів від диктату і свавілля виробників.

Економічно регуляторна політика повинна розглядатися з точки зору максимального збільшення економічної ефективності, проте на практиці необхідно враховувати також суспільну мету. Державні органи, навіть за умови

відсутності тиску на них, не завжди намагаються максимізувати суспільний добробут. Економічне регулювання часто захищає приватні інтереси, зокрема, підвищення прибутків фірм, які працюють у регуляторній сфері діяльності: "Ланцюг розчарувань у регуляторній політиці породив термін "неспроможність влади" для позначення пов'язаного з владою складника в неспроможності ринку" [1, с. 45]. У світогосподарській практиці процес формування регуляторної антимонопольної політики у сфері природних монополій не має суто загальнодержавного масштабу; більшість регуляторних заходів впроваджується на регіональному рівні. Такий дворівневий підхід становить хибне уявлення, про простоту постійного природного монополізму, особливо у сфері антимонопольної політики. У смисловому викладі процес формування регуляторної та антимонопольної політики виглядає так: єдиний загальнодержавний орган визначає державну політику, мета якої – забезпечити максимальний захист національних інтересів. Поряд з цим, існують обґрунтовані економічні причини впровадження регулювання на місцевому рівні. Варто було б встановити загальнонаціональні стандарти, які б найповніше відображали різницю між витратами й вигодами в різних регіонах [1, с. 51]. Саме на таких підходах, виходячи з результатів нашого дослідження, мала б бути побудована вітчизняна диспозиційна модель доходності, що розглядається для муніципальних природних монополій до досягнення ними фінансової стабільності.

Результати досліджень. У теорії і практиці регулювання дохідності природної монополії відомі різні альтернативні методи для боротьби з її неефективністю: метод "невтручання", різноманітні "ідеальні" рішення; конкуренція між претендентами за право на виробництво або обслуговування і державне підприємство. Останнє, переважно, є практикою діяльності муніципальних природних монополій вітчизняної економіки. Що ж до "ідеальних" рішень у сфері ціноутворення, то прикметник "ідеальний" використовується для наголосу на тому, що, як ми вважаємо, фірма повинна працювати й служити інтересам суспільства, і єдине питання, що постає при цьому, – якими мають бути ціни для забезпечення економічної ефективності.

Протягом кількох останніх десятиріч економісти розробили складні теорії для вирішення цих питань. Спільним предметом аналізу є визначення того, як можна оптимально структурувати ціни і стимули для таких підприємств, так, щоб захистити інтереси споживачів і водночас забезпечити стимули й достатній прибуток для природного монополіста.

Економічна теорія і світова практика пропонують широкий діапазон рішень щодо видів і форм власності на об'єкти виробничої інфраструктури, якими, здебільшого є природні монополії, основними з яких є: державна власність і експлуатація об'єктів природних монополій державним підприємством та відомством; державна власність і контракт на експлуатацію об'єктів природних монополій приватним сектором; приватна власність і експлуатація об'єктів природних монополій при інтенсивному державному регулюванні; організація виробництва послуг місцевими органами і споживачами (муніципальна власність). Такі варіанти відображають найімовірніші способи розподілу власності, фінансування і відповідальності за експлуата-

цію і технічне обслуговування об'єктів природних монополій між фінансовим та приватним секторами.

Вибір того чи іншого способу в різних країнах визначається економічними інституціональними та соціальними характеристиками їх розвитку. У вітчизняних економічних дослідженнях і публікаціях наводять пропоновані різноманітні характеристики і моделі функціонування природних монополій, які за економічною суттю є еклектичними щодо вмонтування в реальне середовище. По-перше, всі автори опускають той факт, що муніципальні природні монополії, крім іншого, є стратегічними об'єктами. По-друге, енергоносії, що становлять високу питому вагу витрат, формують тарифи за світовими цінами, а заробітна плата споживачів послуг не відповідає світовому рівню.

Для забезпечення необхідної суспільної поведінки природного монополіста використовують державну власність або державне регулювання. Мета законодавства про регульовану монополію втілена в теорії регулювання в інтересах суспільства, яка передбачає можливість забезпечення споживачів якісним обслуговуванням за доступними цінами за допомогою засобів регулювання таких галузей на користь суспільства. Регулювання повинно гарантувати отримання споживачами вигод від економії, зумовленої масштабами виробництва, тобто від зниження собівартості на одиницю продукції. Головне завдання регулювання створення бар'єрів на шляху підвищення цін або обмеження обсягу продукції з боку фірм, які мають намір використати монопольні переваги на шкоду споживачам. Органи, що здійснюють регулювання, можуть законодавчо встановлювати для монополіста максимальну ціну на рівні граничних витрат – суспільно оптимальну ціну.

У процесі еволюції ідей теорії регулювання дохідності розрізняють три етапи. Спочатку було висунуто гіпотезу про те, що регулюванню підлягають галузі, в яких спостерігається "неспроможність ринку". Постулатами цієї теорії, в її дуже спрощеному вигляді, з елементами політичної доцільності складали сформовану модель регулювання галузі у радянській планово-регламентованій економіці. Значною мірою завдяки наявності емпіричних даних, які суперечили позитивній теорії, економісти й політологи розробили нову теорію – теорію захоплення.

Регулювання в напрямі "захоплення" зазвичай спрямоване на збільшення прибутків (зменшення збитків) галузі, а не суспільного добробуту. З причини відсутності взаємопов'язаного економічного і соціального інтересів обидві теорії повною мірою не можна вважати теоріями, а тільки гіпотезами або формулюваннями, що стосуються емпіричних закономірностей. Третій етап еволюції ідей регулювання уособлює економічна теорія регулювання. На нашу думку, цю теорію можна вважати самодостатньою, оскільки її підстави дають змогу формулювати гіпотези, що підлягають перевірці і є логічними висновками.

Висхідною ідеєю теорії висуваємо гіпотезу, що регулювання здійснюється на вимогу приросту суспільного добробуту, що й спричиняє появу суспільного попиту. Проте, істотною вадою нормативного аналізу є відсутність опису механізму, який дає змогу громадськості реалізувати суспільний ре-

зультат. Регулювання за цією теорією здійснюється внаслідок застосування законодавчих заходів та дій регуляторного агентства. Нормативна позитивна теорія не пояснює, яким чином вимога суспільного добробуту спонукає законодавців до ухвалення регулятивного законодавства, а регуляторний орган до відповідного виконання дій, адекватних вимогам суспільної складової проблематики природного монополізму. Зокрема, мова йде про характерну особливість регулювання – взаємне субсидування, яке спостерігається, коли фірма, надаючи послуги, утримує ціни для деяких споживачів на рівні, нижчому від середніх витрат, і компенсує свої витрати за рахунок виторгу, одержаного від продажу іншим споживачам, ціна яких перевищує середні витрати. В окремих випадках взаємне субсидування має форму єдиних цін, які, встановлюють для різних споживачів, незважаючи на те, що граничні витрати на задоволення попиту різної категорії споживачів можуть істотно відрізнятися, тобто другою особливістю цієї теорії регулювання є те, що вона часто спрямована на підтримку певних категорій.

Висновки. Теоретично, функціонування підприємства – природного монополіста в окремих секторах з одного боку вважається вигідним для суспільства, оскільки забезпечує більшу ефективність, аніж існування конкуренції, з другого – діяльність природної монополії не відрізняється від поведінки звичайного монополіста, тому неминуче призводить до втрат для суспільства. Монополіст прагне максимізувати власні прибутки, а не суспільний добробут. Тобто результатом регулювання діяльності природних монополій теоретично розглядаємо досягнення вигідного компромісу: природній монополіст виробляє послугу за найменших витрат, суспільство захищене від монополістичної поведінки виробника.

Основним завданням економічного регулювання є контроль за цінами (тарифами) на продукт природного монополіста. Такий контроль може бути непрямим і здійснюватися через регулювання прибутку, обмежуючи результат діяльності підприємств певною нормою прибутковості.

Головним висновком із розглянутих вище теорій регулювання є те, що підприємства повинні призначати ціни (тарифи) на продукцію, щоб виторг покривав витрати виробництва. Більше цього, оскільки у країнах з фінансово сильною економікою підприємства комунального обслуговування переважно є приватними компаніями, навіть з політичної точки зору неможливо уявити, щоб уряд субсидував збитки приватних компаній. З цього випливає, що існують вагомі причини для встановлення обмеження, суть якого зводиться до того, що природні монополії повинні працювати таким чином, щоб сукупний виторг і сукупні витрати принаймні дорівнювали одне одному.

На наше переконання, виходячи з аналізу теорій регулювання природних монополій, рівня їх прибутковості узагальненої моделі у світогосподарській теорії і практиці, бути не може, як не може бути вона і статичною, а повинна змінюватися водночас з динамічними умовами розвитку економіки держави загалом. Для України якість регуляторної політики у сфері суспільних послуг у напрямі прибутковості експлуатаційних підприємств і доступності послуг населенню набуває великої ваги саме зараз, коли посилюється увага суспіль-

ства до якості державних управлінських рішень, їхнього впливу на суспільний добробут у цілому й соціальні наслідки для різних груп споживачів.

Література

1. Віскузі, В. Кіп та ін. Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика: Пер. з англ. – К.: Вид-во "Основи", 2004. – 1047 с.
2. Економічна енциклопедія: У трьох томах, т.2. – К.: Вид. центр "Академія", 2001. – 848 с.
3. Завада О. ЖКГ: проблеми галузі з точки зору антимонопольного законодавства// Економіка України. – 2000, № 10. – С. 4-14.
4. Никеров Г.И. Монополизация рынка по законодательству США, ЕБС и России// Экономика. Политика. Культура. – 1999, № 6. – С. 83-90.
5. Нікова В.Л. Житлово-комунальна реформа: час дій вже настав// Вдосконалення системи державного управління соціально-економічними та політичними процесами в регіоні. – Одеса, 1998. – с. – 370-374.
6. Онищук Г.І. Соціально-економічні особливості житлово-комунальної сфери міського господарства// Коммунальное хозяйство городов. Серия: экономические науки. – К., 2002, вып. 37. – С. 65-71.
7. Пол А. Семюелсон, Вільям Д. Нордгауз. Мікроекономіка/ Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 676 с.
8. Расков Н.В. "Видимая рука" Адама Смита в зеркале российских деформаций// Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5, вып. 4 (№ 26), 1996. – С. 3-13.
9. Рибак А.І. Деякі напрями реформи житлово-комунального господарства// Управління проектами та розвиток виробництва. – Луганськ, 2000, вип. 1 (1). – С. 65-71.
10. Стадницький Ю.І., Кривуцький В.В. Причини виникнення та існування природних монополій// Державне регулювання економіки. – 2003, № 10. – С. 25-39.

УДК 331.101.262

Асист. С.С. Гринкевич, канд. екон. наук;
студ. Х.М. Ворошилова – Львівська КА

ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО РОЗВИТКУ

Розглядається трудовий потенціал суспільства. Особливу увагу приділяється проблемам формування та напрямам його розвитку.

Assist. S.S. Hrynkevych; student H.M. Voroshylova – Commercial Academy of Lviv

The formation of labour potential: problems and the ways of providing its development

This article reviews labour potential of society. A special attention pays to the problems of formation and the ways of its development. The formation of labour potential

Сьогодення вимагає від уряду України прискорених дій щодо вирішення питань розвитку трудового потенціалу. Це складне завдання, оскільки українські соціально-економічні умови неспроможні задовольнити потреби розвитку трудового потенціалу і поки що в Україні йдеться тільки про збереження його рівня. За сучасних умов необхідно відшукати такі комплексні важелі управлінського впливу на стан трудового потенціалу, які здатні забезпечити умови його ефективного формування та використання не тільки як найпродуктивнішого, а й як найціннішого ресурсу суспільства.